

APIBRĖŽIMAS PER ARTIMIAUSIĄJĄ GIMINĘ IR RŪŠINĮ SKIRTUMĄ

K. RICKEVICIOTĖ

Apibrėžimas yra loginis veiksmas sąvokos turiniui atskleisti. Sąvokos turinį sudaro sąmonėje užfiksuotų daikto ar reiškinio požymių visuma. Sąvokos turinys parodo, kaip gerai pažįstamas jos atspindimas objektas, iki kokio laipsnio išnagrinėtos jo savybės. Sau ir kitiems sąvoka yra aiški tik tada, kada tiksliai žinoma, kokios savybės, kokie ryšiai bei santykiai joje mąstomi.

Apibrėžimas trumpai atskleidžia sąvokos turinį, parodo, ką ji fiksuoja, atspindi. Pažinimui sąvokos apibrėžimas yra labai svarbus. Įvairiose gyvenimo srityse susiduriama su labai įvairaus turinio ir apimties sąvokomis. Atskirų mokslo šakų atstovai ne tik naudojami turimomis sąvokomis, bet ir tikslina jų turinį bei sukaupia jas į atitinkamą loginę sistemą. Todėl sąvokos turi būti aiškios, tikslios, nedviprasmiškos.

Sąvoką apibrėžiant, siekiama dvejopo tikslo: 1) nurodomi požymiai turi padėti atskirti apibrėžiamosios sąvokos objektą nuo kitų tai pačiai giminei priklausančių objektų ir 2) apibrėžiančioje sąvokoje nurodomi požymiai turi būti parenkami ir sugrupuojami taip, kad apibrėžimas parodytų apibrėžiamos sąvokos objekto esmę, jo istorinį vystymąsi.

Tiksliai, moksliskai apibrėžti sąvoką galima, tik gerai pažįstant tikrovės dalį, kuriai priklauso apibrėžiamosios sąvokos objektas, ir tą objektą nagrinėjančio mokslo istoriją. Sugebėjimas operuoti sąvokomis nėra įgimta žmogaus savybė: jis remiasi daugelio metų patirtimi. Įvairiose mokslo šakose vartojamos sąvokos (pvz., elektronas, cheminis elementas, valstybė, tikrovė ir kt.) negalėjo būti nustatytos grynai loginiu būdu. Visos jos, o taip pat ir sugebėjimas jas apibrėžti yra ilgaamžės praktikos rezultatų apibendrinimo išdava. Tų sąvokų apibrėžimai parodo, kiek atitinkamoje srityje pažinta tikrovė.

Kadangi sąvokos turinį sudaro atspindimo daikto ar reiškinio požymiai, tai, atrodo, paprasčiausias jo atskleidimo būdas turėtų būti paprastas žinomų daikto požymių išskaičiavimas. Kai kuriais atvejais tai galima, tačiau tikrovės daiktai ir reiškiniai turi be galo daug požymių, ir, visus juos išskaičiuojant, apibrėžimas darosi ilgas ir neparankus vartoti. Atskleidžiant sąvokos turinį, dažniausiai naudojamas apibrėžimas, kuris remiasi giminių ir rūšinių sąvokų santykiu.

Giminės ir rūšys gamtoje yra tarp savęs susijusios. Tas ryšys pastebimas kiekviename atskirame objekte, nes jame, be individualių, yra bendrų savybių, kurių dėka jis priskiriamas prie vienu rūšių daiktų giminės. Logikoje šis realių daiktų santykis atspindimas sąvokomis, kurios santykiauja kaip giminės ir rūšys.

Gimininių ir rūšinių sąvokų analizė rodo, kad mintis, eidama nuo giminės prie rūšies ir atvirkščiai, fiksuoja sąvokų apimtį ir turinio pasikeitimą. Didinant kurios nors loginės klasės rūšių skaičių, mažėja bendrų tai klasei požymių skaičius, o tai reiškia, kad tą loginę klasę išreiškiančios sąvokos turinys siaurėja. Kaip tik tuo ir remiasi logikoje atvirkštinio apimtį ir turinio santykio dėsnis. Pačios bendriausios sąvokos turi nedidelį loginį turinį, tačiau jų apimtį žymiai platesnė negu joms priklausančių rūšinių sąvokų apimtį. Labai mažai tegalima pasakyti apie tokią kategoriją kaip materija. Jos turinyje fiksuojama tik tai, kad materija yra objektyvi realybė, kuri gali atsispindėti žmogaus pojūčiuose, tuo tarpu tos sąvokos apimtį yra be galo plati, nes ji apėmia visa, kas tik egzistuoja: visos giminės, rūšys ir pavieniai individai, kurių turinyje atsispindi daugybė gimininių, rūšinių ir individualinių požymių.

Operuojant loginėmis klasėmis, atvirkštinis sąvokos apimtį ir turinio santykis pasireiškia tik tada, kada loginės klasės turi subordinacijos, t. y. giminės ir rūšies santykį. Norint jį suprasti, reikia aiškiai nustatyti gimininius ir rūšinius požymius.

Gimininių sąvokų turinys sudaro dalį rūšinių sąvokų turinio. Tai, kas būdinga bendresnei, gimininei sąvokai, būdinga ir jai priklausomoms rūšinėms sąvokoms. Visi bendri „elemento“ sąvokos požymiai yra būdingi ir metalui, kadangi šis yra elementas; metalo požymiai būdingi geležiai, nes pastaroji yra metalas.

Remiantis gimininių ir rūšinių sąvokų santykiu, logikoje vartojamas apibrėžimas, vadinamas apibrėžimu per artimiausiąją giminę ir rūšinį skirtumą (*definitio per genus proximum et differentiam specificam*). Tuo būdu apibrėžiamoji sąvoka įjungiamą į platesnę gimininę sąvoką ir išvengiama būtinumo vardinti gimininius požymius. V. Leninas „Materializme ir empiriokriticizme“ šiuo klausimu rašo: „Ką reiškia duoti „apibrėžimą“? Tai pirmiausia reiškia duotąją sąvoką įjungti į kitą, platesnę. Pavyzdžiui, kada aš apibrėžiu: asilas yra gyvulys, aš „asilo“ sąvoką įjungiu į platesnę sąvoką“¹.

V. Leninas akcentuoja tą apibrėžimo dalį, kurioje apibrėžiamoji sąvoka įjungiamą į platesnę, gimininę sąvoką. Šia mintimi jis nori atkreipti dėmesį į apibrėžimo ribotumą, parodyti, kad pačios bendriausios sąvokos, kaip materija ir kitos filosofinės kategorijos, negali būti apibrėžiamos per artimiausiąją giminę ir rūšinį skirtumą, nes sunku surasti giminines sąvokas, į kurias jos turėtų būti įjungiamos. Tačiau žodis „pirmiausia“ rodo, kad šiuo teiginiu nėra paneigiama antroji apibrėžimo dalis, reikalaujanti nurodyti apibrėžiamos sąvokos rūšinį skirtumą.

¹ V. I. Leninas. Raštai, 14 t., 132 psl.

Apibrėžimas per artimiausiąją giminę ir rūšinį skirtumą turi tris dalis: apibrėžiamąją sąvoką, giminę ir rūšinį skirtumą. Pvz., logika (apibrėžiamoji sąvoka) yra mokslas (gimininė sąvoka) apie taisyklingo mąstymo dėsnius ir formas (rūšinis skirtumas); daiktavardis (apibrėžiamoji) yra tokia kalbos dalis (giminė), kuri parodo daikto, reiškinių ar asmens vardą, daikto pavadinimą (rūšinis skirtumas) ir t. t.

Ši forma yra plačiausiai vartojama apibrėžimo rūšis įvairiose gyvenimo srityse. Jei tik gyvenimo sritis, kuriai priklauso apibrėžiamasis objektas, yra gerai pažįstama, jei tos srities sąvokos yra suklasifikuotos ir galima tiksliai nurodyti jų giminę ir rūšinį skirtumą, sąvokos turinį lengviausia nustatyti apibrėžimu per artimiausiąją giminę ir rūšinį skirtumą.

Apibrėžimas per artimiausiąją giminę ir rūšinį skirtumą, kaip pagrindinė ir griežtai loginė forma, turi savo istoriją. Jį nagrinėjo daugelis senovės filosofų — Heraklitas, Sokratas, Platonas ir kt., tačiau kruopščiausiai šį klausimą ištyrė Aristotelis. Jis teigia, kad apibrėžimas nustato, kas yra daiktas, parodo daikto esmę. Apibrėžimas turi parodyti daikto egzistavimą, būdingus ir esminius jo požymius. „...Apibrėžimas yra tam tikras esmės paaiškinimas“, — sako Aristotelis². „Kategorijose“ jis nagrinėja būties giminių klausimą, teigdamas, kad visa, apie ką mes galime kalbėti, gali būti priskirta prie vienos iš dešimties „aukščiausiųjų giminių“. „Kiekvienas žodis, pasakomas be kokio nors ryšio su kitais, reiškia arba esmę, arba kokybę, arba kiekybę, arba santykį, arba vietą, arba laiką, arba padėtį, arba turėjimą, arba veiksmą, arba kentėjimą“³.

Ypatingą dėmesį Aristotelis skiria esmės kategorijai, teigdamas, kad esančios dvi esmės rūšys: pirmoji ir antroji esmė. Pirmąją atitinka individualūs, konkretūs daiktai. Tokia pirmoji esmė negali būti jokio spreniamo predikatu, nes apie konkretų daiktą gali būti pasakyta daug kas, o pagal loginę paskirtį konkretus daiktas negali būti platesnis už jokią kitą sąvoką.

Antrąją esmę atitinka giminės ir rūšys. Aristotelio nuomone, rūšis yra aukštesnio laipsnio esmė negu giminė, nes ji yra arčiau pirmosios esmės. Tuo remdamasis, Aristotelis sustato sąvokas pagal bendrumo laipsnį į atitinkamą hierarchinę eilę: esmė, gyvis, žmogus, atėnietis, Sokratas.

Aukščiausias šios eilės narys, pagal Aristotelį, negali būti subjektu ir jo negalima apibrėžti, tačiau predikatu jis gali būti visiems žemiau stovintiems nariams. Žemiausias šios eilės narys negali būti predikatu jokiam kitam šios eilės nariui — jis gali būti tik subjektu.

Sustatęs tokią sąvokų eilę, Aristotelis nurodo, kad, norint apibrėžti sąvoką, reikia ją įjungti į platesnę, kurią jis vadina gimine. Tačiau vien giminės nurodyti neužtenka. Norint parodyti, kas yra apibrėžiamas daiktas, šalia giminės, reikia nurodyti ir rūšinį skirtumą. „Topikoje“ Aristotelis ir teigia, kad apibrėžimas susideda iš giminės ir rūšies.

Aristotelio suformuluota apibrėžimo per giminę ir rūšinį skirtumą teorija iš principo nepasikeitė iki mūsų laikų. Daugelis logikų šį apibrėži-

² *Аристотель* Аналитика первая и вторая, Госполитиздат, 1952, стр. 253.

³ *Аристотель*. Категории, М., 1939, стр. 6.

mo būdą laiko vieninteliu, kiti (pvz., Lokas; Milis) — tik viena iš apibrėžimo rūšių, kuri yra patogi ir trumpa.

Aristotelis, nurodęs nagrinėjamą apibrėžimo būdą, giminės ir rūšinio skirtumo sąvokų neaiškino. Šį darbą toliau dirbo vėlesnieji filosofai — Porfirijus, Boecijus ir kt. Porfirijus, rašydamas įvadą Aristotelio „Kategorijoms“, nurodo penkias predikatų gimines, penkis pavadinimus: giminę, rūšį, skirtumą, savybinį požymį ir atsitiktinį požymį. Kartu su Aristotelio veikalais išvertus į lotynų kalbą ir Porfirijaus įvadą, buvo pradėtas aiškinti penkių predikato giminių (*praedicabilia*) klausimas. Reikia pažymėti, kad jis įvairių filosofų (realistų, konceptualistų, nominalistų) raštuose buvo aiškinamas labai nevienodai. Aristotelio komentatorius Boecijus (470—570) smulkiai aiškina, ką reiškia kiekviena iš šių sąvokų ir koku savitarpio ryšiu jos gali būti vartojamos. Kaip būtinas apibrėžimo dalis Boecijus nurodo giminę, rūšį ir savybinį požymį.

Aiškinant šį klausimą toliau, Aristotelio apibrėžimo formulė lotynų kalba *definitio per genus et differentiam* buvo performuluota į *definitio fit per genus proximum et differentiam specificam*. Tokiu būdu, apibrėžimas aprėpė dvi pagrindines sąvokas: giminės ir rūšinio skirtumo. Ši apibrėžimo forma galioja iki mūsų laikų ir yra plačiausiai vartojama įvairiose mokslo srityse.

Logika reikalauja artimiausiąją gimine nurodyti tokią sąvoką, kuri tos mokslo šakos, kuriai priklauso apibrėžiamoji sąvoka, klasifikacijoje taip pat atitiktų artimiausiąją giminę apibrėžiamos sąvokos atžvilgiu. Jei, apibrėžiant sąvoką per artimiausiąją giminę ir rūšinį skirtumą, vietoje artimiausios giminės nurodoma aukštesnė sąvoka, apibrėžimas tampa per daug išplėstas, ir tuo pačiu nukenčia jo aiškumas. Tačiau mums atrodo, kad vargu ar galima reikalauti absoliučiai artimiausios giminės. Juk dažnai sutinkame apibrėžimų, kuriuose vietoje artimiausios giminės nurodoma tolimesnė gimininė sąvoka, o apibrėžimas aiškus ir tikslus. Pvz., apibrėžiant apskritimą, kaip kreivę, kurios visi taškai lygiai nutolę nuo centro, apibrėžiamąją sąvoką įjungiamoje „kreivę“, nors apskritimui artimiausiąją gimine tiksliau būtų nurodyti „elipsį“. Betgi apibrėžimas per „kreivės“ sąvoką yra visiškai aiškus ir tikslus.

Apibrėždami žmogų, kaip būtybę, sugebančią gamintis gamybos įrankius, jį apibūdiname visiškai tiksliai ir išsamiai, nors tarp žmogaus ir būtybės sąvokų galima būtų rasti pereinamųjų grandžių (pvz., žmogus yra stuburinis; žmogus yra žinduolis; žmogus yra dvikojis ir t. t.). Visos šios sąvokos hierarchinėje sąvokų eilėje stovėtų arčiau „žmogaus“ ir turėtų daugiau teisių būti nurodomos kaip artimiausioji giminė. Taigi, mums atrodo, kad taip apibrėžiant giminės parinkimą nulemia rūšinis skirtumas. Žmogaus apibrėžime nurodomas rūšinis skirtumas — sugebėjimas gamintis gamybos įrankius — yra tiek esmingas ir apibūdinąs žmogų, kad, juo remiantis, galima atskirti žmogų nuo visų kitų būtybių rūšių, vadinasi, ir nuo tų giminių, į kurias žmogus įeina betarpiškai. Iškeliant tokį esminį požymį, sąvokos apibrėžimas pasidaro labiau mokslinis, nes jis įgalina atskirti apibrėžiamos sąvokos atspindimą objektą nuo didžiulio skaičiaus objektų, įeinančių į nurodomos giminės apimtį.

Artimiausios giminės nuštatymą sąlygoja taip pat ir atitinkamos mokslų srities sąvokų klasifikacija. Ten, kur požymiai nėra aiškūs ir tiksliai apibūdinti, dažnai sunku nustatyti, kokia giminė apibrėžiamajai sąvokai yra artimiausia. Pvz., botanikai dažnai nevienodai aiškina, kur yra atitinkamų objektų rūšies ir jos atmainos riba. Gamtininkai teigia, kad botanikos ir zoologijos sistematika nurodo vadinamąsias sąlygines rūšis. Taip jos vadinamos todėl, kad sistematikai kol kas dar negali nustatyti, ar tos srities augalai bei gyvuliai priklauso vienai rūšiai ar dviem. Botanikai ir zoologai šių sąlyginių rūšių atsiradimą aiškina tuo, kad žmonės, per mažai pažindami tų rūšių apimamas tikrovės formas, dar nėra suradę objektyvaus mokslinio kriterijaus, kuris įgalintų atskirti vieną rūšį nuo kitos. Tobula sąvokų skirstymo sistema, kuri tiksliai atspindėtų realią tikrovės padėtį, nėra lengvai sukuriama. Įvairių mokslų istorija rodo, kad klasifikacijos keičiasi, o tai savo ruožtu gali pareikalauti, kad pasikeistų atitinkami apibrėžimai. F. Engelsas „Gamtos dialektikoje“ duoda pavyzdžių, rodančių, kaip nauji faktai, nauja medžiaga griauja buvusias induktyvines klasifikacijas: „...Prieš šimtą metų indukcijos būdu buvo rasta, kad vėžiai ir vorai yra vabzdžiai, o visi žemesnieji gyvūnai — kirmėlės. Dabar indukcijos būdu rasta, kad tai nesąmonė ir kad egzistuoja x klasių“⁴. Tą pačią mintį F. Engelsas vysto toliau: „Dipnoi (dvidvasčiai), priešingai pirmajam jų, kaip amfibijų, apibrėžimui, vis dėlto pasirodo žuvimis“⁵.

Remiantis šiais samprotavimais, kyla mintis, kad ir patį apibrėžimą, sekant kai kuriais logikais⁶, būtų tiksliau vadinti apibrėžimu per giminę ir rūšinį skirtumą, o ne apibrėžimu per artimiausiąją giminę ir rūšinį skirtumą, kaip tai įprasta mūsų vadovėliuose ir programose.

Apibrėžime per giminę ir rūšinį skirtumą, šalia giminės, pabrėžiamas ir rūšinis skirtumas. Rūšiniu skirtumu turi būti imamas požymis, apibūdinantis apibrėžiamąją sąvoką kaip rūšį ir įgalinantis atskirti ją nuo visų kitų koordinuotų sąvokų. Apibrėžiant materializmą, rūšiniu skirtumu nurodoma tai, kad, spręsdamas būties ir sąmonės santykį, materializmas, priešingai idealizmui, pirmine laiko materiją. Nėra jokių abejonių, kad materializmas, kaip filosofinė kryptis, turi daugelį kitų savybių, kuriomis jis skiriasi nuo idealizmo. Tačiau tas požymis, kad materializmas pirmine laiko materiją, o ne sąmonę, ne dvasią, yra lemiamas — jis padeda atskirti materializmą nuo bet kokios idealistinės filosofijos pakraipos.

Apibrėžiant sąvoką per giminę ir rūšinį skirtumą, atliekamas dvejetainis kelias: nuo apibrėžiamos sąvokos ji kyla prie giminės ir nuo šios grįžta atgal. Pirmąja operacija apibrėžiamoji sąvoka pastatoma į vieną eilę su kitomis tos pačios giminės sąvokomis, o po to, nurodant rūšinį skirtumą, parodoma, kuo ji skiriasi nuo visų kitų koordinuotų su ja sąvokų. Apibrėžimas lyg ir nustato apibrėžiamos sąvokos ribas: tuo parodoma, kad joje atsispindi tik tie objektai, kuriems būdingi apibrėžime nurodomi požymiai.

⁴ Ф. Энгельс. Дialeктика природы, 1950, стр. 180.

⁵ Ten pat.

⁶ Pvz., G. U. Čelpanovas. Logikos vadovėlis, V., 1947; Д. П. Горский. Логика, М., 1958.

Apibrėžiant labai svarbu tiksliai nustatyti rūšinį skirtumą. Apibrėžiamos sąvokos turinyje, be abejo, gali būti daugelis požymių, kurių nerastume nei gimininės, nei koordinuotų sąvokų turinyje, tačiau rūšinis skirtumas nurodo tik prigimtį apibūdinančius požymius.

Savaime aišku, kad čia kalbama tik apie esminius požymius, kurie apibūdina daiktų prigimtį, atspindi tik jiems būdingus bruožus: jais išreiškiami daiktų ir reiškinių ryšiai, santykiai, dėsningumai. Jei žinome, kad mechanškai nebesuskaldomos dalelės vadinamos molekulėmis, tai tas mums rodo, kad tam tikroje gyvenimo srityje molekulė imama vienetu, išeties punktu įvairiems sudėtingiems moksliniams tyrimams. Tą apsprendžia požymis, kad molekulės negalima mechanškai susmulkinti. Šis požymis yra esminis, todėl, apibrėžiant molekulę, jis nurodomas kaip rūšinis skirtumas.

Sąvokos požymių esmingumas, nors ir būdamas objektyvus, nėra absoliutus ir visam laikui nustatytas. Požymio esmingumas priklausys nuo to, kuriuo požiūriu nagrinėjamas pats daiktas ar reiškinys. Vandens sąvokos turinyje chemikas fiksuoja tam tikrų atomų junginį, tuo tarpu fizikui tai bus skystis su atitinkamomis fizinėmis savybėmis. Antra vertus, keičiantis ir vystantis patiems reiškiniams, pakinta ir jų vieny su kitais santykiai, o kartu su tuo keičiasi ir požymių esmingumas. Pvz., anksčiau atomo nedalomumas buvo suprantamas kaip jo esminė ir apibrėžianti savybė, o šią dieną, mokslui pažengus į priekį, taip teigti nebegalima, nes tai neatitiktų realios tikrovės.

Apibrėžiant sąvokas nagrinėjamu būdu, rūšiniu skirtumu dažnai pakanka nurodyti vieną esminį apibrėžiamos sąvokos požymį. Apibrėžiant trikampį, kaip geometrinę figūrą, rūšiniu skirtumu nurodomas tik vienas požymis — tai, kad ši figūra iš trijų pusių uždaryta kraštinėmis. To vieno požymio visiškai pakanka, kad atskirtume trikampį nuo kitų geometrinių figūrų.

Yra sudėtingų atvejų, kada, nenorint pažeisti apibrėžimo adekvatumo, neužtenka rūšiniu skirtumu nurodyti tik vieną požymį. Tokių sąvokų apibrėžimuose būtina nurodyti keletą požymių, kurie, tik visi drauge paimti, sudaro apibrėžiamos sąvokos rūšinį skirtumą. Pavyzdžiu gali būti V. Lenino duotas imperializmo apibrėžimas: „Imperializmas yra kapitalizmas toje išsivystymo stadijoje, kada susidarė monopolijų ir finansinio kapitalo viešpatavimas, įgavo svarbią reikšmę kapitalo išvežimas, prasidėjo pasaulio pasidalijimas tarp tarptautinių trestų ir pasibaigė visos žemės teritorijos pasidalijimas tarp stambiausiųjų kapitalistinių šalių“⁷.

Šiame apibrėžime imperializmas įjungiamas į platesnę kapitalizmo sąvoką ir nurodoma, kad tai yra atitinkama kapitalizmo stadija, kurią apibūdina tokie požymiai: „1) gamybos ir kapitalo koncentracija, pasiekusi tokią aukštą išsivystymo pakopą, kad ji sukūrė monopolijas, vaidinančias lemiamą vaidmenį ūkiniame gyvenime; 2) bankinio kapitalo susilieėjimas su pramoniniu ir, šio „finansinio kapitalo“ pagrindu, finansinės oligarchijos susikūrimas; 3) kapitalo išvežimas, skirtingai nuo prekių išvežimo, įgauna

⁷ V. I. Leninas. Raštai, 22 t., 252 psl.

ypatingai svarbią reikšmę; 4) susidaro tarptautinės monopolistinės kapitalistų sąjungos, pasidalijančios pasaulį, ir 5) užbaigtas teritorinis žemės pasidalijimas tarp stambiausiųjų kapitalistinių valstybių⁸.

Loginiu požiūriu mums visai nesvarbu, koks yra rūšinis skirtumas: ar jį sudaro vienas požymis, ar keleto požymių sanauka, tačiau jis turi būti toks, kad, apribotų nurodomąją giminingą sąvoką iki apibrėžiamos sąvokos apimties. Apibrėžimo adekvatumo reikalaujama todėl, kad abi — apibrėžiamoji ir apibrėžiančioji — sąvokos, pasireiškiančios apibrėžime kaip bendro teigiamojo sprendimo subjektas ir predikatas, turi būti tapatingos. Jei apibrėžimą išreiškiame bendru teigiamu sprendimu „S yra P“, tai jame S ir P apimtys turi sutapti.

Apibrėžimo adekvatumas tikrinamas, perorganizuojant sprendimą paprasto sukeitimo būdu. Tai, paprastai, atliekama, sukeičiant vietomis sprendimo subjektą ir predikatą pagal formulę

S yra P,
P yra S.

Jei apibrėžiamoji ir apibrėžiančioji sąvokos yra tapatingos, jas laisvai galima kaitalioti vietomis, nepadarant loginės klaidos. Jei tiesa, kad logika yra mokslas apie taisyklingo mąstymo dėsnius ir formas, turi būti taip pat tiesa ir tai, kad mokslas apie taisyklingo mąstymo dėsnius ir formas yra logika.

Pažeidus apibrėžimo adekvatumo taisyklę, galima dvejopa klaida: apibrėžimas tampa per platus arba per siauras.

Jei apibrėžime apibrėžiamoji ir apibrėžiančioji sąvokos yra netapatingos tuo, kad sprendimo subjektas sudaro dalį predikato, turime per platų apibrėžimą. Tokiame sprendime subjekto ir predikato sąvokos viena nuo kitos priklauso taip, kad subordinuojančios sąvokos požymiai yra būdingi ir subordinuotajai, tačiau pastarosios turinyje rasime ir tokių požymių, kurie būdingi tik jai. Vadinasi, visa, kas tiesa subordinuojančios sąvokos atžvilgiu, yra tiesa ir subordinuotosios atžvilgiu, tačiau ne visa, kas tinka subordinuotai sąvokai, būdinga subordinuojančiai. Šitokiame sprendime paprastojo sukeitimo operacija yra neleistina, nes tokiu būdu padarytas sprendimas būtų neteisingas. Jei kas mėgintų laikyti apibrėžimu išsireikškimą „kapitalizmas yra visuomeninė santvarka, paremta eksploatacija“, tai toks apibrėžimas būtų netaisyklingas dėl to, kad yra per platus. Kapitalizmas remiasi eksploatacija, tačiau ne kiekviena visuomeninė santvarka, kuri remiasi eksploatacija, yra kapitalizmas. Sprendimas „kapitalizmas yra visuomeninė santvarka, paremta eksploatacija“ yra teisingas, nes jo subjektas ir predikatas susieti taip, kaip yra iš tikrųjų. Tačiau jis negali būti priimtas kaip loginis apibrėžimas, nes subjekto ir predikato sąvokos čia yra netapatingos.

Apibrėžimas neadekvatiškas ir tada, kai jis yra per siauras. Tokiais atvejais apibrėžiančioji sąvoka yra siauresnės apimties negu apibrėžiamoji. Norint išvengti apibrėžimo siaurumo, būtina tiksliai nustatyti apibrėžia-

⁸ Ten pat.

mos sąvokos rūšinį skirtumą. Apibrėžus logiką, kaip mokslą apie įrodymą, apibrėžimas būtų per siauras, nes jis neišsemtų logikos mokslo turinio. Nors įrodymas yra labai svarbi ir netgi užbaigiamoji logikos dalis, tačiau tai ne vienintelė jos nagrinėjama sritis. Logika, be įrodymo, nagrinėja daugelį kitų taisyklingojo mąstymo formų, ir tai turi atsispindėti jos apibrėžime.

Apibrėžiančioji sąvoka, sujungdama giminę ir rūšinį skirtumą, ne tik sutampa savo apimtimi su apibrėžiamąja, bet ir privalo atskleisti pastarosios turinį aiškiai ir suprantamai.

Loginiam apibrėžimo aiškumui nusikalsta tautologiniai ir rato pobūdžio apibrėžimai. Iš esmės jų negalima laikyti apibrėžimais tikra to žodžio prasme, nes jie neatskleidžia apibrėžiamos sąvokos turinio. Tautologiniai apibrėžimai visada yra neaiškūs, nes juose apibrėžiančios sąvokos vietoje pakartojama ta pati apibrėžiamoji sąvoka. Pvz., apibrėžimas „nemandagumas yra nemandagaus žmogaus savybė“ arba „metafizikas yra metafizinių pažiūrų žmogus“ turi aiškų tautologinį pobūdį. Šiuos apibrėžimus išreiškiančių sprendimų predikatai tik pakartoja subjekto sąvoką, o jie turėtų mums geriau pažįstamomis sąvokomis atskleisti subjekto turinį. Tokie tautologiniai apibrėžimai, arba tiesiog tautologijos, yra netaisyklingi, todėl pažinimui ypatingo vaidmens turėti negali.

Rato pobūdžio apibrėžimai yra giminingi tautologiniams. Su jais susiduriama tais atvejais, kada reikia apibrėžti dvi sąvokas, pažįstant tik kurią nors vieną abiem joms būdingą pusę. Tokiais atvejais apibrėžiamoji sąvoka apibrėžiama apibrėžiančiąja, o apibrėžiančioji savo ruožtu — apibrėžiamąja.

Mąstant reikia vengti ir tautologinių, ir rato pobūdžio apibrėžimų, nes jie neatskleidžia sąvokos turinio iš esmės. Tokiuose apibrėžimuose objektas apibrėžiamas per jį patį. Apibrėžiančioji sąvoka pakeičia apibrėžiamąją tik žodine forma ir tai dažnai labai nežymiai. Tokios rūšies apibrėžimų gausu mėgstančių švaistytis žodžiais autorių raštuose. Struvė, norėdamas išaiškinti ūkio sąvoką, rašė: „Mes apibrėžiame ūkį kaip subjektyvią teleologinę racionalios ekonominės veiklos arba ūkininkavimo vienybę“. Kritikuodamas šį tautologinį apibrėžimą, V. Leninas vadina jį tuščiu žodžių žaidimu: „Okis apibrėžiamas per ūkininkavimą! Sviestas sviestuotas...“⁹ F. Engelsas, pajuokdamas Diuringo „išieškotą ir aiškią kalbą“, dažnai nurodo tautologinius apibrėžimus, kuriais Diuringas ypatingai mėgo švaistytis. Diuringas apibrėžia gyvybę kaip organinę medžiagų apykaitą, o tai reiškia apibrėžti gyvybę kaip gyvybę, nes organinė medžiagų apykaita yra suprantama, tik suprantant gyvybę. „Vadinasi, taip aiškindami, — nurodo Engelsas, — mes nepajudame iš vietos“¹⁰.

Apibrėžiamos ir apibrėžiančios sąvokos tapatumas, paprastai, išreiškiamas bendro teigiamo sprendimo forma. Neigiama forma išreiškiami apibrėžimai neparodo, kas yra apibrėžiamos sąvokos atspindimas objektas. Jie tik konstatuoja, kuo tas objektas nėra, kokių požymių jis neturi, todėl

⁹ V. I. Leninas. Raštai, 20 t., 177 psl.

¹⁰ Fridrichas Engelsas. Anti-Diuringas, V., 1958, 70 psl.

pažinimui jų vaidmuo yra mažesnis negu teigiama sprendimų forma išreikšiamų apibrėžimų. Nurodydami, kad banginis nėra žuvis, dar labai mažai pasakome apie jo turinį. Nepažįstantis banginio iš tokio apibrėžimo niekada nepajęgtų suprasti, kas pagaliau yra tas banginis, kokiai klasei jis priklauso.

Kai kurie ankstesnieji logikai¹¹ neigiamuosius apibrėžimus iš viso atmeta, nurodydami, kad jie absoliučiai neturi jokios reikšmės pažinimui. Tačiau mes prisijungiame prie kitos grupės logikų, apribojančių reikalavimą, kad apibrėžimas negali būti neigiamas. Jie¹² šią taisyklę išreiškia sprendimu „apibrėžimas negali būti tik neigiamas“. Tokia forma rodo, kad tam tikrais atvejais apibrėžime yra leistini neigimo momentai.

Niekam nekelia abejonių neigiamųjų sąvokų apibrėžimai neigiama forma. Teigiamųjų sąvokų turinys fiksuoja žinias apie kurių nors požymių buvimą, o neigiamųjų — jų nebuvimą. Moksliniam mąstymui neigiamos sąvokos yra būtinos. Jų funkcijos darosi suprantamos, siejant jas su teigiamosiomis. Kiekvieną teigiamą sąvoką atitinka tam tikra neigiama; kiekvieną teigiamą sąvoką, pridodant neiginį, galima paversti neigiama. Iš sąvokos A gali būti gauta sąvoka $\text{ne}-A$, iš sąvokos B — $\text{ne}-B$ ir t. t. Savarankiškos reikšmės neigiamos sąvokos neturi, bet jos nėra ir visai bereikšmės, nes mintyje iškelia santykinę teigiamąją sąvoką ir dažnai tam tikroje srityje apibrėžtos reikšmės teigiamą sąvoką. Nedarbininkas pažodžiui gali reikšti kiekvieną, kas nėra darbininkas, tačiau specialioje srityje tai gali reikšti tiesiog kapitalistą.

Neigiamos sąvokos reikšmė nesibaigia tuo, kad ji tik paneigia teigiamos sąvokos turinį. Netgi grynai neigiamos sąvokos numato atitinkamą teigiamą turinį. Sąvoka „aklas“, pirmiausia, neigia teigiamą požymį — regėjimo buvimą. Tačiau aklas gali būti tik toks organizmas, kuris galėtų regėti. Vadinasi, „aklo“ sąvoka savotiškai teigia, kad egzistuoja toks organizmas, kuriam būdinga regėjimo savybė.

Jeigu neigiamos sąvokos turinio esmę sudaro kokių nors teigiamų požymių nebuvimas, tai, tokią sąvoką apibrėžiant, visiškai pakanka nurodyti, kokių požymių trūksta jos turinyje. Visiškai aišku, kad visas neigiamas sąvokas teisingai apibrėžti neigiama forma galima tik tada, kada jau yra visai aiški ir apibrėžta santykinė teigiama sąvoka. Jei pastarosios turinys nėra aiškus, jei nurodomi požymiai dar patys neapibrėžti, tai neigiamos sąvokos apibrėžimas liks bereikšmis ir nesuprantamas.

Be to, mes dažnai susiduriame su apibrėžimais, kurie iš esmės išreikšiami teigiamo sprendimo forma, tačiau slepia savyje ir neigiamą momentą. Rūšiniu skirtumu gali būti nurodomas kurių nors požymių nebuvimas arba esamų ir nesamų požymių santykis. Pvz., „dvi tiesės vadinamos lygiagrečiomis, jei jos yra vienoje plokštumoje ir nesusikerta, nors ir kažin kiek jas pratęstume“¹³. Šiuo atveju rūšiniu skirtumu nurodomas esamo ir nesa-

¹¹ Pvz., A. Jakštas. Logika, Tilžė, 1922.

¹² Pvz., H. И. Кондаков. Логика, М., 1954.

¹³ A. Kiseliovas. Geometrija, K., 1956, 43 psl.

mo požymio santykis. Neigiamo momento šiame apibrėžime yra, tačiau apibrėžimas pasilieka aiškus. Visa tai leidžia mums prisijungti prie tų logikų, kurie reikalauja, kad apibrėžimas nebūtų tik neigiamas.

Loginė apibrėžimo per giminę ir rūšinį skirtumą forma, sudaroma pagal visas logines taisykles, sąvokos turinį atskleidžia tiksliai ir aiškiai. Šia forma nurodomi tokie požymiai, kurie yra būtini ir kurių pakanka atskirti apibrėžiamos sąvokos atspindimą objektą nuo kitų daiktų. Pagrindiniai sąvokos apibrėžimo momentai atspindi tai, ką per amžius užfiksavo žmonių sąmonė, ir patvirtina dialektinio materializmo bendrybės, ypatin-gybės ir atskirybės (giminės, rūšies ir atskiro objekto) santykio supratimą. Bendrybė ir atskirybė yra glaudžiai susijusios. „Kiekviena atskirybė yra (šiai ar taip) bendrybė. Kiekviena bendrybė yra atskirybės (dalelė, arba pusė, arba esmė)“¹⁴. Jau tokie sprendimai kaip „Margis yra šuo“, „Jonas yra žmogus“ parodo atskirybės ir bendrybės dialektiką, nes Jonas yra žmogus todėl, kad jam būdingi visi žmogų apibūdinantieji požymiai ir kaip tik tų požymių pagrindu jis yra įjungiamas į žmonių klasę. Apibrėžiant tri-kampį, kaip geometrinę figūrą, jis kaip rūšis yra įjungiamas į geometrinių figūrų klasę todėl, kad trikampiui būdingi visi gimininiai geometrinių fi-gūrų požymiai, kurie savo ruožtu įeis į kiekvieno atskiro trikampio turinį.

Marksistinis bendrybės ir atskirybės santykio supratimas teoriškai pa-grindžia sąvokos apibrėžimą per giminę ir rūšinį skirtumą ir mokslškai išaiškina tą klausimą, kurio ano meto sąlygomis nepajėgė išaiškinti Aristotelis, painiodamasis bendrybės ir atskirybės dialektikoje¹⁵.

* *
*

Apibrėžimas per giminę ir rūšinį skirtumą yra dažniausiai sutinkama ir plačiausiai vartojama apibrėžimo forma, tačiau, be jos, logika nurodo ir kitų būdų sąvokos turiniui atskleisti — aprašymą, požymių išvardinimą, sulyginimą, priešpastatymą ir t. t. Visi jie savaip parodo, kas fiksuojama vienoje ar kitoje sąvokoje. Mums rūpi panagrinėti genetinį apibrėžimą, ku-ris daugelyje logikos vadovėlių (Strogovičiaus, Bakradzės ir kt.) imamas atskira apibrėžimo rūšimi, nepriklausoma nuo apibrėžimo per giminę ir rū-šį. Šiuo atveju mes prisijungiame prie N. Popovo, neigiančio genetinį api-brėžimą, kaip atskirą apibrėžimo rūšį¹⁶. Paimkime M. Strogovičiaus duoto genetinio apibrėžimo pavyzdį: „Apskritimas yra kreivė, susidaranti judant plokštumoje taškui, kuris išlaiko lygų nuotolį nuo centro“¹⁷. Negalima gin-čyti, kad čia akcentuojama tai, kaip atsiranda apskritimas, tačiau savo forma jis visiškai atitinka apibrėžimą per giminę ir rūšinį skirtumą. Apskri-timas čia įjungiamas į platesnę „kreivės“ sąvoką ir po to nurodomas rūši-nis skirtumas — požymis, nusakantis, kaip atsiranda šios rūšies kreivė, vadinama apskritimu. Tą patį formos atitikimą apibrėžimui per giminę ir rūšinį skirtumą gali parodyti ir kiti genetiniai apibrėžimai. Iš teiginio,

¹⁴ V. I. Leninas. Raštai, 36 t., 326 psl.

¹⁵ В. И. Ленин. Соч., т. 38, стр. 367.

¹⁶ Н. П. Попов. Определение понятия, 1954, стр. 36.

¹⁷ М. С. Стрoгoвiчiуc. Лoгикa, 1950, 95 псл.

kad vandenį sudaro vandenilis ir deguonis 1,0078:8 svorio santykiu¹⁸ mes suprantame, kad vanduo yra vandenilio ir deguonies junginys atitinkamu svorio santykiu.

Vadinasi, jei genetinio apibrėžimo forma visai atitinka apibrėžimą per giminę ir rūšinį skirtumą, tai nėra jokio reikalo jo laikyti atskira apibrėžimo rūšimi. Ta genetinių apibrėžimų aplinkybė, kad juose parodoma, kaip atsiranda apibrėžiamos sąvokos objektas, leidžia išskirti juos kaip atskirą rūšį apibrėžimų per giminę ir rūšinį skirtumą viduje, kitaip sakant, reiktų laikyti, kad abu šie apibrėžimai turi subordinacijos, o ne koordinacijos santykį.

Nagrinėjant šią problemą, iškyla ir toks klausimas: ar visas sąvokas galima apibrėžti apibrėžimo per giminę ir rūšinį skirtumą forma?

Realaus pasaulio daiktai ir reiškiniai yra tarp savęs susiję, vieni kitus sąlygoja, vieni nuo kitų priklauso. Tai reikėtų, kad kiekvienas daiktas ar reiškinys įeina į kokią nors apibrėžtą, platesnę klasę, t. y. kiekvienam objektui galime rasti giminę, o lygindami jį su kitais giminingais objektais — nustatyti rūšinį skirtumą. Atrodytų, kad tokiu būdu galima apibrėžti visas sąvokas, tačiau logikoje sutinkama įsigalėjusi nuomonė, kad kai kurių sąvokos rūšių taip apibrėžti negalima. Tokių nepasiduodančių šiai apibrėžimo rūšiai sąvokų pavyzdžiu, paprastai, nurodomos konkrečios ir abstrakčios individualinės sąvokos bei kategorijos.

Aišku, kad, praktiškai susidūrus su atskiromis daiktų savybėmis, jos daugeliu atvejų lengviausiai suprantamos, betarpiškai suvokiant patį daiktą, kuriam ta savybė priklauso. Tokiais atvejais siūloma, užuot apibrėžus sąvoką, nurodyti objektą, t. y. betarpiškai jį suvokti pojūčių organais. Siekiant apibrėžti atitinkamas daiktų savybes (raudoną tam tikro daikto spalvą, cukraus saldumą, tono aukštumą ir t. t.) ar tam tikrus pajautimus (skausmą, džiaugsmą ir t. t.), reikėtų labai tikslios tų reiškinų analizės, kuri daugeliui žmonių, esant atitinkamam mokslo lygiui, gal būt, ir iš viso neįmanoma. Tačiau mums atrodo, kad negalima neigti, jog toks apibrėžimas bus galimas ateityje. Pvz., raudonos spalvos sąvoka atitinkamose mokslo šakose apibrėžiama, nurodant šviesos bangų ilgį ir dažnumą. Tokio genetinio raudonos spalvos apibrėžimo tos srities specialistui visiškai pakanka, norint atskirti ją nuo kitų spalvų rūšių. Atrodo, kad tos pačios sąlygos galėtų būti pritaikytos ir individualių daiktų raudonos spalvos apibrėžimui.

Tą patį galima pasakyti ir apie galimumą apibrėžti visas kitas individualias sąvokas. Kadangi jų turinys, paprastai, yra didelis, tai logikoje sakoma, kad, apibrėžiant individualinę sąvoką, negalima jai nustatyti rūšinio skirtumo. Neabejotina, kad tiksliai nustatyti rūšinį skirtumą, turint daugybę individualinės sąvokos požymių, darosi sunku. Atskleidžiant tokių sąvokų turinį, paprastai, yra naudojami kiti loginiai metodai — aprašymas, charakteristika. Tais metodais galima išskaičiuoti nemaža tiek esminių, tiek ir antraeilių požymių. Tačiau negalima pamiršti, kad individualūs daiktai turi daug pusių, ir, pažįstant tikrovę, gali būti nustatomos sąvokos, paro-

¹⁸ K. Daukšas. Chemijos pagrindai, 1948, 135 psl.

dančios tik vieną kurią nors jų. Atrodo, kad individualinės sąvokos, šitaip jas suprantant, gali būti apibrėžiamos per giminę ir rūšinį skirtumą. Pvz., gerai įsivaizduoti Petrą I galėtume, tik tiksliai jį apibūdinę kaip carą, kaip žmogų, įgyvendinusį Rusijoje daug reformų ir t. t. Tačiau Petrą I galima apibrėžti kaip Rusijos carą. Tokiu atveju sprendimas „Petras I — Rusijos caras, viešpatavęs 1689—1725 m.“ visiškai atskleidžia šią Petro I pusę, atitinka pagrindines loginio apibrėžimo taisykles ir įgalina išskirti Petrą I iš visų kitų Rusijos carų.

Ypatingą vietą loginiame apibrėžime užima pačios bendriausios sąvokos — kategorijos. Marksistiniu požiūriu, jos atspindi pačius bendriausius tikrovės bruožus. Kategorijos — abstraktaus mąstymo vystymosi produktas; jos keičiasi ir vystosi kartu su mokslo raida. Sąvokos „materija“, „kokybė“, „dėsningumas“, „būtinumas“ ir t. t. yra kategorijos. Tokių bendrų sąvokų apimtis yra labai didelė, tuo tarpu turinys visai siauras, ir, norint tokią sąvoką apibrėžti, sunku jai surasti giminę. Apibrėžiant bendras sąvokas ir ieškant joms giminių, palaipsniui pereinama prie kategorijų, kurių apibrėžimą sunku įsprausti į paprasto loginio apibrėžimo rėmus. Kas yra kvadratas? Tai yra keturkampis, kurio kraštinės lygios ir kampai statūs. Kas yra keturkampis? Tai — keturiomis tiesėmis uždaryta plokštuma. Kas yra plokštuma?.. Taip palaipsniui sieksime vis platesnių sąvokų, kol pagaliau pakilsime prie tokių, kurias klasifikuojant pritrūksta artimiausios giminės.

Apibrėžimo formos kūrėjas Aristotelis, o po jo ir vėlesnieji logikai teigia, kad kategorijos įprastiniam loginiam apibrėžimui nepasiduoda. Jų turiniui atskleisti logika siūlo kategorijų palyginimą, priešpastatymą ir kt. Be abejo, tokie pagalbiniai loginiai metodai visiškai priimtini. Tik čia mums vėl iškyla klausimas, ar galima taip kategoriškai neigti kategorijos apibrėžimo galimumą įprastiniu loginiu būdu. Paimkime materijos kategoriją. V. Leninas, pažymėdamas jos platumą, rašo: „Dabar kyla klausimas, ar yra platesnės sąvokos, kuriomis galėtų operuoti pažinimo teorija, negu sąvokos: būtis ir mąstymas, materija ir pojūtis, fiziška ir psichiška? Ne. Tai — kraštutiniai plačios, visų plačiausios sąvokos, toliau kurių iš esmės (jeigu neturėsime galvoje *visuomet* galimų *nomenklatūros* pakeitimų) iki šiol gno-seologija nenuėjo“¹⁹. Leninas nurodo, kad, atskleidžiant tokių sąvokų kaip materija ir sąmonė, gamta ir dvasia ir t. t. turinį, reikia jas lyginti ir nustatyti, kuri iš jų yra pirminė, o kuri antrinė. Tačiau, pripažįstant materijos pirmumą ir sąmonės antrumą, materiją galima apibrėžti kaip filosofinę kategoriją. V. Leninas ją apibrėžė taip: „Materija yra filosofinė kategorija pažymėti objektyviai realybei, kuri yra duota žmogui jo pojūčiuose, kuri kopijuojama, fotografuojama, atspindima mūsų pojūčių, egzistuojama nepriklausomai nuo jų“²⁰.

Šis apibrėžimas apibendrina mokslo laimėjimus materijos klausimu ir tampa tvirtu materialistiniu pagrindu visiems konkretiems moksliniams tyrimams. Jis fiksuoja tai, kas yra svarbiausia: kad materija — tai objek-

¹⁹ V. I. Leninas. Raštai, 14 t., 132 psl.

²⁰ Ten pat, 115—116 psl.

tyvi realybė, kad ji egzistuoja nepriklausomai nuo žmogaus sąmonės, kad ji atsispindi žmogaus sąmonėje ir kad visa, su kuo mes susitinkame pasaulyje, yra įvairiapusiškas materijos pasireiškimas.

Vadinasi, daugeliu atvejų, susipažįstant su objektu, sunku atskleisti jį atspindinčios sąvokos turinį, kuris ne visada išspraudžiamas į įprastinę apibrėžimo formą. Kaip tik todėl ir yra vartojami kai kurie kiti loginiai metodai, galį pavaduoti apibrėžimą. Sąvokos turinys gali būti atskleidžiamas objekto nurodymu, aprašymu, apibūdinimu, sulyginimu ir atskyrimu. Tačiau, mūsų supratimu, nėra pagrindo kategoriškai tvirtinti, kad daugelio sąvokos rūšių visiškai negalima logiškai apibrėžti. Loginį apibrėžimą dažnai apsunkina tai, kad nepakankamai pažįstamas objektas. Pažinimas, kildamas nuo nežinomojo prie žinomojo, leidžia tiksliau ir aiškiau apibrėžti sąvokas.

Svarbu teisingai suprasti ir apibrėžimo reikšmę. Mes neabejojame jo reikšme pažinimui, tačiau apibrėžimas negali būti absoliutinamas. Jis negali atstovauti pačiam tyrimui, nes apibrėžimas priklauso nuo mokslo raidos ir laimėjimų ir tik sutrumpintai perduoda tai, kas tyrimu yra pasiekta. Vadovėliuose apibrėžimai dažniausiai duodami pradžioje, prieš pradėdant nagrinėti objektą. Tai gali sukelti mintį, kad kiekvieną objektą reikia pradėti pažinti nuo apibrėžimo. Su šia nuomone visiškai sutikti nebūtų galima. Sąvokos apibrėžime sukonzentruojami ilgų metų žmogaus minties darbo rezultatai. Vadovėliuose, paprastai, duodami jau nusistovėję apibrėžimai, kuriuos mokslas jau yra daug kartų įvairiapusiškai patikrinęs.

Sąvokos apibrėžimas yra sudėtinga loginė operacija. Dažnai, susidūrus su, atrodo, dar iš vaikystės pažįstamais objektais, mums pritrūksta žodžių juos apibūdinti. Žmogaus minčiai tenka griebtis daugybės loginių operacijų ir panaudoti visuomeninį patyrimą plačiaja to žodžio prasme, kol ji sukuria išsamų ir glaustą apibrėžimą. Protėvių patyrimas, užfiksuotas abstrakcijoje ir pirmos eilės apibrėžimuose, padeda žymiai greičiau ir tiksliau pažinti tiriamus objektus. „Jeigu, pavyzdžiui, — sako F. Engelsas, — matematinės aksiomos pas mus kiekvienam aštuonių metų vaikui atrodo kažkas savaime suprantama, nereikalinga jokio eksperimentinio įrodymo, tai šitai yra tik „susikaupusio paveldėjimo“ rezultatas. Tuo tarpu bušmeniui ar Australijos negrui vargiai jas galima išaiškinti įrodinėjant“²¹.

Gamta yra vieninga visuma, kurioje daiktai ir reiškiniai yra organiškai vienas su kitu susieti ir vienas kitą sąlygoja. Norint pažinti tikrovės objektus, reikia imti juos tokius, kokie jie yra iš tikrųjų. Vadinasi, mokslinis apibrėžimas privalo visapusiškai apimti pagrindinius daiktų požymius, nenustodamas stebėti jų tarpusavio ryšio. Nagrinėjant objektą be sąryšio su kitais objektais arba nepagrįstai kurias nors jo savybes atitraukiant nuo visumos, apibrėžimas tampa dirbtiniu, vienpusišku, neteisingu.

Marksizmo klasikai neneigia loginio apibrėžimo reikalavimų nurodyti esminius požymius, tačiau reikalauja, kad požymio esmingumas būtų nustatomas tikrovėje, esant atitinkamam daiktų sąryšiui, atitinkamomis istorinėmis aplinkybėmis.

²¹ Ф. Энгельс. Дialeктика природы, 1950, стр. 213—214.

Mokslinių sąvokų turinio negalima nustatyti, nekreipiant dėmesio į tos sąvokos atspindimo objekto ryšį su kitais tikrovės objektais, į istorines sąlygas, nuo kurių priklauso apibrėžiamosios sąvokos atspindimas objektas. Pvz., mokslinė „vertė“ sąvoka atspindi santykius, atsirandančius, mainant vieną į kitą tam tikrą dviejų rūšių vartojamųjų verčių skaičių. Vertės sąvokai svarbu parodyti visuomeninius santykius. „Jūs galite, — sako K. Marksas, — kiekvieną atskirą prekę čiupinėti ir apžiūrinėti, daryti su ja, kas jums patinka, ji, kaip vertė [Werthding], pasilieka neapčiuopiama“²².

Visuomeninius santykius atspindi ne tik vertė, bet ir kapitalas, kurio, atplėšus jį nuo istorinių visuomeninių santykių, taip pat negalima mokliškai apibrėžti. Kapitalas virsta kapitalu, tik esant konkrečioms visuomeniniams santykiams. Jis taip pat išreiškia tam tikrus visuomeninius gamybos santykius.

K. Marksas darbuose ekonominiams klausimais nuolat pabrėždavo, kad mokslinė kapitalo sąvoka atspindi ne sustingusį, nekintantį daiktą ir jo išorinius požymius, o sudėtingus, vidinius, prieštaringsus visuomeninius ir gamybinius santykius. Mokslinė kapitalo sąvoka atspindi atitinkamą gamybinį procesą, ir todėl „kapitalą“ galima suprasti kaip judėjimą, o ne kaip rimtyje esantį daiktą²³.

Sąlyga, kad apibrėžimai turi būti sudaromi, atsižvelgiant į atitinkamas istorines aplinkybes, rodo, kad jie negali likti sustingę, visą laiką vienodi. Tiek pati tikrovė, tiek ir tikrovės pažinimas amžinai kinta ir vystosi. Pažinimas tam tikra prasme yra judėjimas nuo nežinomojo prie žinomojo. Keičiantis ir vystantis tikrovei bei mūsų žinioms apie ją, tas, kas buvo esminis, gali pasirodyti neesminiu, o neesminis tapti esminiu. Keičiantis žinioms apie tikrovę, keičiasi bei vystosi ir sąvokos: kai kurios pakeičiamos, kai kurios pereina vienos į kitas. „...Žmogaus sąvokos, — sako Leninas, — nėra nejudamos, o amžinai juda, pereina viena į kitą, persilieja viena į kitą, be šito jos neatspindi gyvojo gyvenimo. Sąvokų analizė, jų nagrinėjimas, menas jomis operuoti (Engelsas) visuomet reikalauja nagrinėti sąvokų *judėjimą*, jų sąryšį, jų vienos į kitą perėjimą“²⁴.

Istorijos pavyzdžiai gerai įrodo, kaip tikrovės pasikeitimas atitinkamai keičia turimas sąvokas. K. Marksas ir F. Engelsas, tirdami kapitalistinės visuomenės reiškinius, išaiškino ir nustatė proletariato sąvoką. Proletariatas kapitalizmo sąlygomis reiškia klasę, neturinčią gamybos įrankių ir priemonių tokioje ūkio sistemoje, kur gamybos įrankiai ir priemonės priklauso kapitalistams ir kur kapitalistų klasė išnaudoja proletariatą. Tokia proletariato sąvoka atitinka ekonomines kapitalizmo sąlygas. Tačiau, sukūrus socializmą, buvęs proletariatas tapo visai nauja, nebeeksplloatuojama darbo klase, visų gamybos priemonių savininku ir tarybinės visuomenės vairotoju. Vadinasi, proletariato sąvoka socializmo sąlygomis įgyja naują turinį. Tas rodo, kad dėl atitinkamų priežasčių, keičiantis sąvokų turiniui, turi atitinkamai keistis ir jų apibrėžimai.

²² K. Marksas. Kapitalas, 1 t., V., 1957, 50 psl.

²³ K. Marksas. Kapitalas, 2 t., V., 1958, 91 psl.

²⁴ В. И. Ленин. Соч., т. 38, стр. 249.

Dialektinis materializmas apibrėžimų teisingumo kriterijumi laiko visuomeninę žmonių praktiką. Mokslas visada privalo atsižvelgti į praktikos duomenis ir reikalavimus, nes pažinti galima, tik sujungus mokslą su praktika. Kiekviena tikrai mokslinė tiesa remiasi netgi kelių kartų patyrimu.

Apibrėžimas, nors ir tiksliausias, yra išreiškiamas labai glaustai, todėl negali aprėpti reiškinių su visu jo formų bei ryšių įvairumu. Marksizmo-leninizmo klasikai šitą apibrėžimo savybę labai gerai suprato. V. Leninas veikale „Imperializmas kaip aukščiausioji kapitalizmo stadija“ rašė: „Jei-gu reikėtų duoti kuo trumpesnę imperializmo apibrėžimą, tai reikėtų pasakyti, kad imperializmas yra monopolistinė kapitalizmo stadija. Tokiame apibrėžime būtų tai, kas svarbiausia“²⁵. Tačiau toliau jis nurodo, kad „...perdaug trumpi apibrėžimai, kad ir patogūs, nes sutraukia tai, kas svarbiausia, yra vis dėlto nepakankami, jei iš jų tenka atskirai išvesti labai esmingus bruožus to reiškinių, kurių reikia apibrėžti“²⁶. Į visa tai atsižvelgdamas, V. Leninas smulkiai analizuoja imperializmą ir tuo pačiu aiškiai jį apibūdina.

Apie apibrėžimo ribotumą kalba ir F. Engelsas, analizuodamas gyvybės apibrėžimą. F. Engelsas ją apibrėžia kaip baltyminių kūnų egzistavimo būdą, tačiau čia pat nurodo, kad toks apibrėžimas nepakankamas, nes neapėmia visų gyvybės reiškinių. Jis rašo: „Norėdami iš tikrųjų išsamiai išsiaiškinti, kas yra gyvybė, mes turėtume peržvelgti visas jos pasireiškimo formas, nuo žemiausios iki aukščiausios“²⁷. Iš tikrųjų, šį gyvybės apibrėžimą galima suprasti, tik žinant, kas tai yra baltyminis kūnas, kaip jis egzistuoja ir t. t. F. Engelsas ir analizuoja įvairias gyvybės funkcijas, kurias nulemia esminės baltymų funkcijos, bet tokia analizė smarkiai praauga šio trumpo gyvybės apibrėžimo ribas. Tačiau tokie trumpi apibrėžimai, pažymi toliau F. Engelsas, labai patogūs, ir be jų sunku išsiversti. Jie įgalina lengviausiai ir greičiausiai susipažinti su kalbamuoju objektu, nes tokiuose apibrėžimuose slypi užfiksuota visos žmonijos patirtis šiuo klausimu.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЧЕРЕЗ БЛИЖАЙШИЙ РОД И ВИДОВОЕ ОТЛИЧИЕ

К. РИЦКЯВИЧЮТЕ

Резюме

В статье разбирается вопрос логического определения понятия. Автор указывает, что для раскрытия содержания понятия чаще всего употребляется логическая форма — определение через ближайший род и видовое отличие, основы которой указал еще Аристотель. Сформулированная Аристотелем форма определения в основном сохранилась до наших дней.

²⁵ V. I. Leninas. Raštai, 22 t., 251 psl.

²⁶ Ten pat, 252 psl.

²⁷ Fridrichas Engelsas. Anti-Diuringas, 71 psl.

На основе общепринятой теории определения понятия в статье разбираются логические требования определения, но по некоторым вопросам автор выдвигает свое мнение. Так, напр., в зависимости от определенного непостоянства классификаций и от цели определения требование указывать в определении ближайший род, по мнению автора, не всегда является обязательным. В статье приводятся примеры таких определений, в которых определяемое понятие включается не в ближайший род, а в более широкое родовое понятие.

В статье разбирается и вопрос об отношении между определением через род и видовое отличие и генетическим определением, которые, по мнению автора, находятся в отношении субординации.

Указывая назначение определения в познании, автор статьи подчеркивает, что определение нельзя абсолютизировать, ибо оно выражается в короткой форме и потому не может охватить явление во всех его отношениях. Познание объекта требует всестороннего изучения, а короткая форма определения суммирует то, что является наиболее существенным.
